
Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών

Τόμ. 19 (2015)

Κινητικότητες, ταυτότητες και κρατική πολιτική:
Έλληνες Χριστιανοί της Οθωμανικής
Αυτοκρατορίας στη Συρία και τόν Λίβανο,
1921-1923

Λένα Κορμά

doi: [10.12681/deltiokms.321](https://doi.org/10.12681/deltiokms.321)

Copyright © 2015, Λένα Κορμά

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Κορμά Λ. (2015). Κινητικότητες, ταυτότητες και κρατική πολιτική: Έλληνες Χριστιανοί της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στη Συρία και τόν Λίβανο, 1921-1923. *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 19, 99-113. <https://doi.org/10.12681/deltiokms.321>

Λένα Κορμά

ΚΙΝΗΤΙΚΟΤΗΤΕΣ, ΤΑΥΤΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΚΡΑΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ:
ΕΛΛΗΝΕΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΟΙ ΤΗΣ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ
ΣΤΗ ΣΥΡΙΑ ΚΑΙ ΤΟΝ ΛΙΒΑΝΟ, 1921-1923*

«Όταν έγινε η Ανταλλαγή, εμείς είχαμε φύγει
στη Βηρυτό από τη Μερσίνα με γαλλικό πλοίο.
Από τη Βηρυτό έγινε Ανταλλαγή. Πήγαμε στον
Έλληνα πρόξενο της Βηρυτού, και αυτός μας
έστειλε στην Ελλάδα».

Μαρτυρία Κωνσταντίνου Μυλωνά (6.11.1956)¹

Η υπογραφή της Συνθήκης της Άγκυρας στις 20 Οκτωβρίου 1921, ανάμεσα στον Γάλλο αντιπρόσωπο Henri Franklin-Bouillon και τον Youssef Kemal Bey, Υπουργό Εξωτερικών της Μεγάλης Εθνοσυνέλευσης της Άγκυρας, σηματοδοτεί το τέλος της γαλλικής παρουσίας στην Κιλικία και την εκκένωσή της, κυρίως, από τους μη μουσουλμανικούς πληθυσμούς².

* Το παρόν άρθρο αποτελεί επεξεργασμένη και εμπλουτισμένη μορφή τμήματος της διδακτορικής μου διατριβής που υποστηρίχθηκε το 2009 στο Παρίσι, με τίτλο: *Les réfugiés grecs d'Asie mineure en France, entre émigration politique et immigration économique, 1916-1939*.

1. Μαρτυρία Κωνσταντίνου Μυλωνά, 6.11.1956. Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, *Η Έξοδος. Τόμος Β. Μαρτυρίες από τις επαρχίες της Κεντρικής και Νότιας Μικρασίας*, Αθήνα 2004 (ανατύπωση), σ. 519. Ερευνητής: Σαμουηλίδης Χρήστος.

Το Αρχείο Προφορικής Παράδοσης του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών περιλαμβάνει 20 φακέλους για την περιοχή της Κιλικίας. Στην Έξοδο, από όπου και οι σχετικές αναφορές για τις ανάγκες της συγκεκριμένης μελέτης, παρουσιάζονται 14 μαρτυρίες.

2. Για την πολιτική της Γαλλίας στην Κιλικία κατά την περίοδο 1919-1921, βλ. Dzo-vinar Κένονιαν, *Réfugiés et diplomatie humanitaire. Les acteurs européens et la scène proche-orientale pendant l'entre-deux-guerres*, Παρίσι 2004, σ. 27-70.

Σχετικά με το διπλωματικό παρασκήνιο υπογραφής της Συνθήκης της Άγκυρας,

Οι διαβεβαιώσεις για την προστασία των εθνικών μειονοτήτων με βάση τους όρους των σχετικών διεθνών συμβάσεων, σύμφωνα με το άρθρο 6 της Συνθήκης, δεν τηρήθηκαν στην πραγματικότητα. Έτσι, οι χριστιανικοί πληθυσμοί της περιοχής (Αρμένιοι, Έλληνες, Ασσυροχαλδαίοι), μαζί με έναν περιορισμένο αριθμό Αλεβιτών αλλά και Τούρκων, εγκαταλείπουν μαζικά την Κιλικία. Κατά τη Γαλλίδα ιστορικό Dzoninar Κένονιαν, 45.000 άτομα, από τα οποία 5.000 Έλληνες, εγκαταλείπουν τις πατρογονικές εστίες τους από τις 20 Οκτωβρίου του 1921³, ενώ σύμφωνα με τον ιστορικό Γιάννη Μουρέλο, σε 54.159 περίπου υπολογίζεται το σύνολο του χριστιανικού πληθυσμού που αναχωρεί από τη Μερσίνα, το Ντερτυόλ και το Κιλίς-Αϊντάμπ, την περίοδο από 1/11/1921 έως 4/1/1922⁴. Μέσα, λοιπόν, στο πλαίσιο της μαζικής εξόδου των χριστιανικών πληθυσμών της Κιλικίας, μπορεί κανείς να κατανοήσει γιατί η Κένονιαν χαρακτήρισε τη Συνθήκη της Άγκυρας ως *δημιουργό/ γενεσιουργό προσφύγων* (créateur de réfugiés), αφού «η μεταβίβαση της περιοχής στους Τούρκους εθνικιστές προκάλεσε τη φυγή των άλλων θρησκευτικών και εθνικών κοινοτήτων»⁵.

Στα τέλη του 1921, οι γαλλικές αρχές αποφασίζουν να επιτρέψουν σε όλους τους πρόσφυγες από την Κιλικία την είσοδό τους στη Συρία και τον Λίβανο, υπό γαλλική εντολή (mandat français), επιβάλλοντας στη Γαλλική Στρατιά της Εγγύς Ανατολής (Armée Française du Levant) να αναλάβει την προστασία τους⁶. Πιο συγκεκριμένα, σε ό,τι αφορά στην τύχη του ελληνικού

την εφαρμογή αλλά και τις επιπτώσεις της γαλλοτουρκικής συμφωνίας, βλ. Γιάννης Γ. Μουρέλος, «Η Γαλλοτουρκική προσέγγιση του 1921. Το Σύμφωνο Franklin-Bouillon και η εκκένωση της Κιλικίας», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 4 (1983), σ. 211-269.

3. Κένονιαν, *Réfugiés*, σ. 80.

4. Μουρέλος, «Η Γαλλοτουρκική προσέγγιση», σ. 255.

5. Κένονιαν, *Réfugiés*, σ. 99.

6. Η Συνδιάσκεψη στο Σαν Ρέμο τον Απρίλιο του 1920 επικυρώνει το γαλλοβρετανικό σύμφωνο Sykes-Picot του 1916, από τις πρώτες απόπειρες διαίρεσης του εδάφους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας σε ζώνες επιρροής. Μετά το Σαν Ρέμο η Συρία και ο Λίβανος τίθενται υπό γαλλική εντολή και η Παλαιστίνη και η Μεσοποταμία –σημερινό Ιράκ– υπό βρετανική. Η εντολή απέβλεπε στην προετοιμασία, τόσο σε οικονομικό όσο και σε δεσμικό επίπεδο, της ανεξαρτησίας της Συρίας υπό την αιγίδα της Γαλλίας έπειτα από μια εύλογη περίοδο. Όπως και άλλες παρόμοιες που ανατέθηκαν στις χώρες της Αντάντ, η εντολή αφορούσε σε εδάφη των ηττημένων Κεντρικών Δυνάμεων που αφαιρούνταν από αυτές βάσει των συνθηκών ειρήνης. Το γαλλικό προτεκτοράτο που

πληθυσμού της Κιλικίας, το ελληνικό κράτος δεν μένει άπραγο. Για όσους Έλληνες ήταν Οθωμανοί υπήκοοι ίσχυσαν οι εγγυήσεις περί προστασίας των μειονοτήτων. Για όσους, όμως, είχαν ελληνική υπηκοότητα χρειάζοταν η κινητοποίηση και εμπλοκή των ελληνικών αρχών προκειμένου να μπορέσουν οι πληθυσμοί αυτοί να εγκαταλείψουν με ασφάλεια την περιοχή⁷. Ήδη, τον Απρίλιο του 1921, ύστερα από την πρώτη υπογραφή της γαλλοτουρκικής συμφωνίας του Λονδίνου, που δεν τέθηκε τελικά σε ισχύ, ο Υπουργός Περιθάλψεως Αντώνιος Καρτάλης επιστούσε την προσοχή του Υπουργείου Εξωτερικών στα μέτρα που έπρεπε να ληφθούν για τη μεταφορά των Ελλήνων της Κιλικίας. Η ελληνική μειονότητα θα συγκεντρωνόταν στη Μερσίνα με στόχο την άμεση επιβίβαση σε μεταγωγικό πλοίο το οποίο θα έστελνε το ελληνικό κράτος. Κρίθηκε απαραίτητη και η παρουσία ενός υπαλλήλου του Υπουργείου, επιφορτισμένου μόνο με τα έξοδα της μεταφοράς, και όχι με εκείνα της διατροφής και περιθάλψής τους. Κατά τον Καρτάλη, οι πρόσφυγες θα μεταφέρονταν στη Μυτιλήνη σε περίπτωση που ο Ύπατος Αρμοστής της Ελλάδας στη Σμύρνη, Αριστείδης Στεργιάδης, δεν ενέκρινε την εγκατάστασή τους στην υπό τη δικαιοδοσία του περιοχή⁸.

Πράγματι, μετά τη Συμφωνία της Άγκυρας, ο Στεργιάδης ενημερώνει το ελληνικό Υπουργείο Εξωτερικών ότι περίπου 40.000 Έλληνες πρέπει να εγκαταλείψουν αμέσως τις περιφέρειες Μερσίνας, Αδάνων, Ταρσούντας και Τζιχάν, αφού η ζωή τους βρισκόταν σε κίνδυνο. Ωστόσο, καδιστά σαφές ότι οι πρόσφυγες δεν μπορούν να γίνουν δεκτοί στη Σμύρνη, διότι όχι μόνο είναι αδύνατη η παροχή στέγης και η εξεύρεση εργασίας, αλλά και τα έξοδα που απαιτούνταν για την περίθαλψή τους θα ξεπερνούσαν τον προϋπολογισμό της Αρμοστείας. Θεωρούσε, ακόμα, ότι τα άτομα αυτά μπορούσαν να αποτελέσουν απειλή για την κοινωνική συνοχή, αφού ήταν πιθανόν να προδούν σε κλοπές προκειμένου να καταφέρουν να επιβιώσουν. Σε τηλεγράφημα που θα στείλει τον Οκτώβριο του 1921 στο Υπουργείο Εξωτερικών θα σημειώσει σχετικά: «[...] Αλλά προ πάντων φοβούμαι εάν σκορπίσθωσιν επαρχίας, ότι θα

δημιουργήθηκε από την εντολή διοικείτο άμεσα από Γάλλο κυβερνήτη. Περιλάμβανε, εκτός της σημερινής Συρίας, και τα εδάφη του σημερινού Λιβάνου και γι' αυτό πήρε την ονομασία «Μεγάλος Λίβανος». Διήρκεσε από το 1920 έως το 1946.

7. Μουρέλος, «Η Γαλλοτουρκική προσέγγιση», σ. 253.

8. Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών (στο εξής ΙΑΥΕ), 1921/47. Κιλικία. Αποχώρηση Γάλλων. Τύχη ελληνικών πληθυσμών. Υπουργείον Περιθάλψεως προς Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα, 27 Απριλίου 1921, αρ. πρωτ. 28763.

διαταραχθή δημοσία τάξις μεταβαλλομένων των περισσοτέρων εις ληστάς ζώντας δι' επιδρομών κατά τουρκικών χωρίων»⁹. Επιπλέον, υπαρκτός ήταν και ο κίνδυνος εκδήλωσης επιδημιών. Ο Στεργιάδης είχε πληροφορηθεί, στις αρχές Νοεμβρίου, από την Αθήνα ότι πολλοί πρόσφυγες νοσούσαν από ευλογιά. Μάλιστα, υπήρχε η υποψία, εκ μέρους των ελληνικών αρχών, ότι ένα μέρος των ασθενών έφερε πλαστά πιστοποιητικά εμβολιασμού κατά της ευλογιάς¹⁰. «Πάμε στη Σμύρνη. Κι εκεί δεν αφήνουν. Έλληνες ήταν στη Σμύρνη. Κατοχή των Ελλήνων. Δεν αφήναν. Καλύτερα. Γιατί ένα χρόνο μετά χάλασε η Σμύρνη», αναφέρει λακωνικά η Αγγελική Χατζηιωαννίδου από το χωριό Χριστιάνκιοι της Μερσίνας¹¹.

Τα τρία μεταγωγικά πλοία που έστειλε η ελληνική κυβέρνηση στη Μερσίνα για να παραλάβει τους Έλληνες της Κιλικίας δεν αποβίβασαν τους πρόσφυγες ούτε και στην Κύπρο. Οι αγγλικές αρχές, έχοντας αντιδράσει στην απόφαση της Αθήνας να μην τους ενημερώσει προηγουμένως για οποιαδήποτε σχετική κίνηση, επέτρεψε την είσοδο στο νησί μόνο των Κυπρίων υπηκόων, λόγω αδυναμίας προσέλευσης όλων των ατόμων στο λοιμοκαθαρτήριο. Οι πρόσφυγες μεταφέρθηκαν τελικά στην Ελλάδα, ύστερα και από την άρνηση των γαλλικών αρχών να τους υποδεχτούν προσωρινά στη Συρία. Σχετικά με τη στάση της Γαλλίας, ο Μουρέλος υποστηρίζει: «Η απάντηση υπήρξε αρνητική: κανένας ανθρωπιστικός λόγος δεν επέβαλλε στη Γαλλία τη λήψη ενός μέτρου που μπορούσε να μετριάσει την ευνοϊκή εντύπωση που η σύναψη του συμφώνου με τους κεμαλικούς είχε προκαλέσει στο μουσουλμανικό κόσμο»¹².

Μπορεί, επομένως, στη συγκεκριμένη περίπτωση οι γαλλικές αρχές να αρνήθηκαν την εγκατάσταση των Ελλήνων στη Συρία, η έκταση των γεγονότων, όμως, που θα επακολογηθούν μετά την ήττα του ελληνικού στρατού στο μικρασιατικό μέτωπο, θα επιφέρει αλλαγές και στη γαλλική στάση σε ό,τι αφορά στην περιθάλψη προσφυγικών πληθυσμών. Στη συνείδηση, πά-

9. ΙΑΥΕ, 1921/47. Κιλικία. Αποχώρηση Γάλλων. Τύχη ελληνικών πληθυσμών. Ελληνική Διοίκησης Σμύρνης προς Υπουργείον Εξωτερικών, Σμύρνη, 29 Οκτωβρίου 1921, αρ. πρωτ. 708.

10. ΙΑΥΕ, 1921/47. Κιλικία. Αποχώρηση Γάλλων. Τύχη ελληνικών πληθυσμών. Ελληνική Διοίκησης Σμύρνης προς Υπουργείον Εξωτερικών, Σμύρνη, 29 Οκτωβρίου 1921, αρ. πρωτ. 708.

11. Μαρτυρία Αγγελικής Χατζηιωαννίδου, 12.3.1965. *Η Έξοδος*, τόμ. Β, σ. 524. Ερευνητής: Σαμουηλίδης Χρήστος.

12. Μουρέλος, «Η Γαλλοτουρκική προσέγγιση», σ. 254.

ντως, των ίδιων των ανθρώπων η Γαλλία φέρεται να έχει μεγάλη, αν όχι την αποκλειστική, ευθύνη για την εκκένωση της Κιλικίας. Ο Νικήτας Κυριακόπουλος από τα Άδανα σημειώνει: «Το Νοέμβριο του 1920 άδειασε η Κιλικία. Όλοι οι χριστιανοί ήρθαν στην Ελλάδα μέσω Μερσίνας. [...] Εκτός από τον “Κωνσταντίνο” κι άλλα βαπόρια κουβαλούσαν πρόσφυγες στην Ελλάδα. Οι Γάλλοι είπαν σε τρεις μήνες να αδειάσει η Κιλικία απ’ τον ελληνισμό, να φύγουνε. “Μετά”, είπαν, “εμείς δεν έχουμε ευθύνη για ό,τι γίνει”»¹³. Αντίστοιχα, για τον Αναστάσιο Ανδρεάδη από τη Μερσίνα: «Μετά το 1919-1920 δεν υπήρχαν Έλληνες στην Κιλικία. Πριν έρθουν οι Τούρκοι και την ανακαταλάβουν, πριν να εγκατασταθούν οι τουρκικές αρχές, ο πληθυσμός ο ελληνικός έφυγε. Υπό γαλλική προστασία έφυγε ο ελληνικός πληθυσμός»¹⁴.

Η ελληνική παρουσία στη Συρία και τον Λίβανο μετά το 1922

Καθ’ όλη τη διάρκεια του 1922, η Συρία και ο Λίβανος συνεχίζουν να υποδέχονται έναν πολύ μεγάλο αριθμό προσφύγων, είτε λόγω της εκκένωσης της Κιλικίας είτε λόγω των έντονων αναταραχών και διώξεων στην ευρύτερη περιοχή της Μικράς Ασίας. Η κατάρρευση του μικρασιατικού μετώπου θα επιταχύνει τις εξελίξεις. Σε αυτό το ιστορικό πλαίσιο εγγράφεται και η μαρτυρία του Παύλου Στεφάνογλου, η οποία περιγράφει αντιπροσωπευτικά την πολυπλοκότητα της νέας πραγματικότητας: «Στα 1922 έγινε αυτό το κακό. [...] Πήγαμε στη Βηρυτό. Όλο το χωριό μας ήταν τότε πεντακόσια ογδόντα άτομα [...] Στο Περούτ [Βηρυτό] καθίσαμε τριάντα πέντε ημέρες. Ήρθε ένα μεγάλο πλοίο φορτηγό, η “Αναστασία”. Στο αμπάρι του με ξύλα κάναμε πέντε πατώματα κι εκεί μέσα μας βάλανε. [...] 20 Νοεμβρίου του 1922 φύγαμε από την πατρίδα μας, το Ουρούμτσιφλίκ, και Χριστούγεννα κάναμε στη θάλασσα, Πρωτοχρονιά στη θάλασσα, και ανήμερα των Φώτων βγήκαμε στο Ληξούρι της Κεφαλονιάς»¹⁵.

Από τον Σεπτέμβριο κιόλας του 1922, το ελληνικό προξενείο στη Βηρυτό επισημαίνει την άφιξη των προσφύγων, οι οποίοι δέχονταν την προστα-

13. Μαρτυρία Νικήτα Κυριακόπουλου, 3.3.1965. *Η Έξοδος*, τόμ. Β, σ. 517. Ερευνητής: Σαμουηλίδης Χρήστος.

14. Μαρτυρία Αναστασίου Ανδρεάδη, 12.3.1965. *Η Έξοδος*, τόμ. Β, σ. 521. Ερευνητής: Σαμουηλίδης Χρήστος.

15. Μαρτυρία Παύλου Στεφάνογλου, 3.5.1963. *Η Έξοδος*, τόμ. Β, σ. 531-533. Ερευνητής: Σαμουηλίδης Χρήστος.

σία των Γάλλων και τη φιλανθρωπία της τοπικής ελληνικής κοινότητας¹⁶. Οι πρώτες εκτιμήσεις αναφέρονται σε 300 πρόσφυγες, εκ των οποίων οι 76 μεταφέρονται στην Ελλάδα με έξοδα της γαλλικής Ύπατης Αρμοστείας και οι υπόλοιποι χάρη στη γενναιοδωρία της κοινότητας. Για τη μεταφορά, όμως, των 76 ατόμων το ελληνικό κράτος οφείλει στη γαλλική Αρμοστεία 22.571,80 γαλλικά φράγκα¹⁷, τα οποία και αρνείται να καταβάλει, αν δεν αποδειχθεί προηγουμένως η ελληνική υπηκοότητά τους¹⁸. Υποστηρίζει, επιπλέον, ότι ούτε είχε ενημερωθεί σχετικά με αυτήν τη μεταφορά ούτε είναι σε θέση να στείλει στη Βηρυτό τα ποσά που απαιτούνται για την περιδάλψη των εκεί προσφύγων. Για το λόγο αυτό, το ελληνικό κράτος ζητά τη συνδρομή του τοπικού πληθυσμού προκειμένου να μπορέσουν τα συγκεκριμένα άτομα να επιβιβαστούν σε ένα μεταγωγικό πλοίο με προορισμό την Ελλάδα¹⁹.

Το μεγάλο ζήτημα, επομένως, που προκύπτει, προκειμένου να παρασχεθεί οποιαδήποτε βοήθεια στους πρόσφυγες, είναι η διακρίβωση της ελληνικής υπηκοότητάς τους. Πολλοί ήταν εκείνοι που εγκατέλειψαν βίαια τις πατρογονικές εστίες τους χωρίς καμία σχετική γραπτή βεβαίωση της ταυτότητάς τους, πράγμα εύλογο εξαιτίας των συνθηκών του πολέμου. Είναι προφανές ότι η απόδειξη της ελληνικής υπηκοότητας αυτών των ατόμων αποτελεί ισχυρό όπλο της ελληνικής διπλωματίας προκειμένου να κερδίσει πολύτιμο χρόνο σε μια πολύ κρίσιμη και δύσκολη περίοδο. Οι συνέπειες της ήττας στο μικρασιατικό μέτωπο για την ελληνική κοινωνία έχουν ερευνηθεί επανειλημμένα από την ελληνική, κυρίως, ιστοριογραφία. Το ελληνικό κράτος, όμως, απροετοίμαστο για την υποδοχή τόσων πολλών και ανομοιογενών πληθυσμιακών ομάδων, δεν καλείται να περιδάλψει μόνο όσους εισέρχονται εντός των συνόρων του. Αντίθετα, και επισήμως ύστερα από τη Σύμβαση της Υποχρεωτικής Ανταλλαγής των πληθυσμών της 30ής Ιανουαρίου του 1923, οφείλει να χαράξει συγκεκριμένη πολιτική για εκείνους που βρίσκονται εκτός των ελ-

16. ΙΑΥΕ, 1923/4. Πρόσφυγες-Μεταφορά προσφύγων και επαναπατρισμός τους. Βηρυτός, 22 Σεπτεμβρίου 1922, αρ. πρωτ. 999.

17. ΙΑΥΕ, 1923/12. Η Μεταφορά των προσφύγων από τη Συρία. Βηρυτός, 1 Νοεμβρίου 1922, αρ. πρωτ. 1125.

18. ΙΑΥΕ, 1923/12. Η Μεταφορά των προσφύγων από τη Συρία. Υπουργείον Περιδάλψεως προς το Υπουργείον των Εξωτερικών, Αθήναι, 9 Δεκεμβρίου 1922, αρ. πρωτ. 88540.

19. ΙΑΥΕ, 1923/4. Πρόσφυγες-Μεταφορά προσφύγων και επαναπατρισμός τους. Αθήναι, 19 Νοεμβρίου 1922, αρ. πρωτ. 87068.

ληνικών συνόρων, οι οποίοι, σύμφωνα με τις ειδικές παραμέτρους της Σύμβασης, θεωρούνται Έλληνες πολίτες²⁰. Σε μια χρονική στιγμή όπου οι δομές του ελληνικού κράτους είχαν καταρρεύσει και η άμεση περιθάλψη των προσφύγων ήταν κάτι περισσότερο από επείγουσα, η αποφυγή έλευσης και άλλων αντιστοίχων πληθυσμών αποτελούσε σωτήρια λύση για τις ελληνικές αρχές. Οι υποχρεώσεις, βέβαια, της Ελλάδας απέναντι στους εκτός των συνόρων επίσημους, πλέον, πολίτες της δεν έπαυαν να ισχύουν. Αρκεί, όμως, εκείνοι, από την πλευρά τους, να μπορούσαν να αποδείξουν την ταυτότητά τους²¹.

Ο Robert de Caix, Γενικός Γραμματέας της γαλλικής Αρμοστείας στη Συ-

20. Για την πολιτογράφηση των Ελλήνων προσφύγων του εξωτερικού και τον σχετικό νόμο 3098 «Περί αποκτήσεως της Ελληνικής ιθαγένειας υπό των εις την αλλοδαπήν προσφυγόντων Ελλήνων το γένος εκ Μικράς Ασίας και Θράκης», βλ. Λένα Κορμά, «Οι πρόσφυγες του 1922 “πέραν των κρατικών συνόρων”»: ζητήματα πολιτογράφησης και πολιτικές ενσωμάτωσης», Λίνα Βεντούρα, Λάμπρος Μπαλτσιώτης, *Το Έθνος πέραν των συνόρων: «Ομογενειακές» πολιτικές του ελληνικού κράτους*, Αθήνα 2013, σ. 171-192.

Σχετικά με την προβληματική για τις κρατικές πολιτικές απέναντι στους εκτός συνόρων υπηκόους, βλ. ενδεικτικά Nancy L. Green, François Weil (επιμ.), *Citoyenneté et émigration. Les politiques du départ*, Παρίσι 2006· Stéphane Dufoux, Carine Guerassimoff, Anne de Tinguy (επιμ.), *Loin des yeux, près du cœur. Les États et leurs expatriés*, Παρίσι 2010.

21. Αντίστοιχης προβληματικής είναι και η περίπτωση μιας μικρής ομάδας προσφύγων, οι οποίοι από τις 15 ως τις 19 Σεπτεμβρίου του 1922 αποβιβάστηκαν από τη Σμύρνη σε τέσσερα πλοία, τα *Maine*, *S. S. Bavarian*, *H. M. S. King George V* και *H. M. S. Karnak*, με απευθείας προορισμό τη Μάλτα. Η παραμονή τους εκεί δεν διήρκεσε πολύ. Το θέμα, όμως, που θα προκύψει και θα απασχολήσει τις ελληνικές και μαλτέζικες διπλωματικές αρχές μέχρι και το 1925 είναι το τελικό ποσό που χρωστούσε σε αγγλικές λίρες το ελληνικό κράτος για τα έξοδα της περιθάλψης αυτών των ατόμων, καθώς και για άλλων τεσσάρων που είχαν παραμείνει. Οι τέσσερις άνθρωποι, έχοντας εγκαταλείψει την πατρίδα τους χωρίς καμιά έγγραφη απόδειξη, δεν μπορούσαν να αποδείξουν την ταυτότητά τους. Το ελληνικό κράτος, όμως, δεν μπορούσε να αρκείται σε προφορικές βεβαιώσεις, αρνούμενο να καταβάλει το ποσό που τους αναλογούσε προκειμένου να αναχωρήσουν για την Ελλάδα. Όσο για την ελληνική υπηκοότητα των προσφύγων που είχαν ήδη φύγει, δεν μπορούσε πλέον να γίνει καμιά εξακρίβωση. IAYE, 1925/Z/180/18. Περιθάλψη προσφύγων εκ Μικράς Ασίας εις Μάλταν. Ministère des Affaires Etrangères à Méliite, Athènes, 18/3 Octobre 1922 n. 11233, 6 Mars 1923 n. 1792· Au Ministère des Affaires Etrangères, Méliite, 17 Décembre 1922 n. 353, 6 Février 1923 n. 49· Consulat de Grèce à Malte, Méliite, 18 Mars 1923 n. 223, 21 août 1924 n. 212, 22 Décembre 1924· Ministère de l'Hygiène, de la Prévention et de la Conception au Ministère des Affaires Etrangères, Athènes, 10 Mars 1925.

ρία, από τους πρώτους μήνες του 1923, κάνει λόγο στην αλληλογραφία του για την παρουσία 10.000 Ελλήνων προσφύγων στο Χαλέπι²² και για 1.400 στη Βηρυτό. Σε αντίθεση με την επίμονη στάση του Βενιζέλου, ο οποίος ζητούσε από τις γαλλικές αρχές να επιτρέψουν στους πρόσφυγες να διαμείνουν όλο τον χειμώνα στη Συρία, ο Robert de Caix ήταν ανένδοτος²³. Το ελληνικό κράτος προσπαθούσε διακαώς να καθυστερήσει την άφιξη των προσφύγων κατά τη διάρκεια του χειμώνα και ζητούσε τη στήριξη της Γαλλίας. Τονίζόταν η πολύ άσχημη κατάσταση στην οποία βρισκόταν εξαιτίας των προσφύγων, της έλλειψης μέσων εγκατάστασης και του κινδύνου της έκρηξης επιδημιών²⁴. Στο ίδιο πλαίσιο, ο Έλληνας πρέσβης στο Παρίσι, Άθως Ρωμάνος, πραγματοποίησε σειρά προσωπικών επαφών με εκπροσώπους της γαλλικής κυβέρνησης. Σκοπός του ήταν όχι μόνο να εξασφαλίσει τη διαμονή των προσφύγων στη Συρία κατά το χειμώνα, αλλά και να εγγυηθεί ότι το ελληνικό κράτος θα αναλάμβανε τα έξοδα της συντήρησης και της μετέπειτα μεταφοράς τους στην Ελλάδα²⁵.

Ταυτόχρονα, δεν ήταν μόνο οι γαλλικές αρχές που πίεζαν την Ελλάδα να προβεί σε μια γρήγορη και αποτελεσματική απόφαση για τη μεταφορά των προσφύγων²⁶. Από τον Απρίλιο του 1923, οι ελληνικές προξενικές αρχές στη Βηρυτό επέμεναν προς την Αθήνα ότι έπρεπε να ληφθούν σοβαρές αποφάσεις για το μέλλον τους. Ειδικότερα, σημείωναν ότι η απόφαση της ελληνικής κυβέρνησης να μεταφέρει μόνο 500 από τα 10.000 άτομα που βρισκόταν στη Συρία, θα δημιουργούσε εμπόδια στα σχέδια του Πατριαρχείου της Αντιοχείας. Το Πατριαρχείο σκόπευε να τους εγκαταστήσει προσωρινά σε αγροτικές περιοχές, αφού και οι ίδιοι ήταν καλλιεργητές. Γι' αυτόν το λόγο, και εξαιτίας της φτώχειας, των άσχημων συνθηκών διαβίωσής τους και των ασθενειών, κυρίως της επιδημίας της ελονοσίας, πρότειναν την προώθηση όλων των προσφύγων στην Ελλάδα. Η ιστορία αυτή, εξάλλου, είχε αρχίσει να

22. Οι ελληνικές αρχές σημείωναν, από την πλευρά τους, ότι τον Ιανουάριο του 1923 βρισκόταν περίπου 9.000 πρόσφυγες στο Χαλέπι.

23. Κένονιαν, *Réfugiés*, σ. 103.

24. ΙΑΥΕ, 1923/4. Πρόσφυγες-Μεταφορά προσφύγων και επαναπατριsmός τους. Υπουργείον Περιθάλψεως προς των Εξωτερικών Β. Υπουργείον, Αθήναι, 3 Ιανουαρίου 1923, αρ. πρωτ. 102371.

25. ΙΑΥΕ, 1923/4. Πρόσφυγες-Μεταφορά προσφύγων και επαναπατριsmός τους. Α. Ρωμάνος προς Δ. Κακλαμάνη, Παρισίους, 20/2 Ιανουαρίου 1923, αρ. πρωτ. 4353.

26. ΙΑΥΕ, 1923/12. Η Μεταφορά των προσφύγων από τη Συρία. Παρίσι, 18 Μαΐου 1923, αρ. πρωτ. 2598.

δημιουργεί και εντάσεις στις σχέσεις ανάμεσα στις τοπικές κρατικές ελληνικές αρχές και το Πατριαρχείο της Αντιοχείας²⁷.

Εντούτοις, παρά τις συγκεκριμένες υποδείξεις, η κατάσταση, αντί να βελτιώνεται, γινόταν όλο και δυσχερέστερη για την επιβίωση των προσφύγων. Αν και το Υπουργείο Περιθάλψεως είχε υποσχεθεί στη Near East Relief²⁸ ότι οι πρόσφυγες θα μεταφέρονταν στην Ελλάδα τον Μάιο, ωστόσο, σταμάτησε και την παροχή συσσιτίων. Και οι γαλλικές αρχές, επίσης, είχαν σταματήσει από τον Μάρτιο να προσφέρουν κάθε βοήθεια. Το γεγονός αυτό σήμαινε πρακτικά ότι από την 1η Μαΐου του 1923 οι πρόσφυγες που βρίσκονταν στο Χαλέπι, την Αλεξανδρέττα και τη Βηρυτό θα έπρεπε να επιβιώσουν με τα δικά τους μέσα, εξαρτώμενοι αποκλειστικά από τη φιλανθρωπία των ελληνικών κοινοτήτων, οι οποίες, όμως, είχαν εξαντλήσει όλους τους πόρους τους. Η αναβολή της μεταφοράς των προσφύγων προκάλεσε άσχημες εκπλήξεις και δυσαρέσκεια τόσο στη Near East Relief και τις γαλλικές αρχές όσο και στους ίδιους τους ενδιαφερόμενους. Οι γαλλικές αρχές, από την πλευρά τους, απειλούσαν ότι αν δεν μεταφέρονταν άμεσα στην Ελλάδα, θα τους μετακινούσαν με τη βία σε διαφορετικές αγροτικές περιοχές της Συρίας για να εργαστούν, το λιγότερο για 6 μήνες²⁹.

Η λύση που απέμενε για την ελληνική κυβέρνηση, σύμφωνα με το ελληνικό προξενείο της Συρίας, ήταν είτε η μετεγκατάστασή τους στην Ελλάδα είτε η εξασφάλιση ενός ικανοποιητικού χρηματικού ποσού για τη συντήρησή τους. Για να μπορέσουν να επιβιώσουν, περισσότεροι από 1.000 πρόσφυγες απασχολούνταν ήδη σε διάφορες δουλειές, ενώ υπήρχε η υποψία από τις προξενικές αρχές ότι πολλούς από αυτούς τους εκμεταλλεύονταν οι Γάλλοι ή το Πατριαρχείο, χωρίς να τους πληρώνουν. Η ελληνική κυβέρνηση όφειλε,

27. ΙΑΥΕ, 1923/12. Η Μεταφορά των προσφύγων από τη Συρία. Γ. Προξενείον της Ελλάδας εν Συρία, Βηρυτός, 24 Απριλίου 1923, αρ. πρωτ. 416· 24 Απριλίου 1923, αρ. πρωτ. 435.

28. Η φιλανθρωπική οργάνωση Near East Relief (Περιθάλψη Εγγύς Ανατολής) ιδρύθηκε στις Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής το 1915 με αρχικό σκοπό την περιθάλψη των θυμάτων της Αρμενικής Γενοκτονίας. Μετά το 1922 και τη συνθήκη της υποχρεωτικής ανταλλαγής των πληθυσμών, δραστηριοποιήθηκε και στην Ελλάδα για την παροχή κάθε είδους βοήθειας στους Μικρασιάτες πρόσφυγες. Για το έργο της τη συγκεκριμένη περίοδο βλ. James L. Barton. *Story of Near East Relief (1915-1930)*, Νέα Υόρκη 1930.

29. ΙΑΥΕ, 1923/12. Η Μεταφορά των προσφύγων από τη Συρία. Γ. Προξενείον της Ελλάδας εν Συρία, Βηρυτός, 1 Ιουνίου 1923, αρ. πρωτ. 531.

πάντα κατά το Προξενείο, να συνεργαστεί με τον Ύπατο Αρμοστή για την τοποθέτηση των αγροτών προσφύγων σε αντίστοιχες περιφέρειες, υποχρεωτικά για 6 μήνες. Οι δύο αρχές όφειλαν να λάβουν υπ' όψιν τους ότι έπρεπε α) οι περιφέρειες αυτές να είναι χριστιανικές και β) να εξασφαλιστεί για κάθε πρόσφυγα ένα ικανοποιητικό μεροκάματο. Έκριναν ότι με αυτόν τον τρόπο θα απέφευγαν τη συναναστροφή με μουσουλμανικούς πληθυσμούς, σε μια περίοδο που οι ισορροπίες ήταν ακόμα πολύ εύθραυστες και τα τραύματα νωπά. Η πρόταση, όμως, αυτή δεν έλυne το πρόβλημα της διαβίωσης των ηλικιωμένων, των νέων ατόμων, των γυναικών, των ορφανών, των ασθενών και ορισμένων ιερέων που δεν τους περιέθαλπε το Πατριαρχείο της Αντιοχείας ή της Αλεξάνδρειας. Επιπλέον, όπως αναφέρεται χαρακτηριστικά μέσα στην πηγή, υπήρχε ζήτημα και για το τι «θ' απογίνωσι [...] οι εις άλλας εργασίας μη γεωργικές αλλ' αστικές ειδικμένοι πρόσφυγες, και τις θα διαδρέψη αυτούς κατά το διάστημα της εν Συρία διαμονής των;»³⁰.

Περίθαλψη και επαναπατρισμός

Η επίσημη απόφαση των Γάλλων να αρνηθούν, από τον Μάρτιο του 1923, την παροχή προστασίας και περίθαλψης στους ελληνικούς προσφυγικούς πληθυσμούς στη Συρία και τον Λίβανο είχε χειροτερέψει και άλλο την κατάσταση. Οι γαλλικές αρχές τόνιζαν, επιπλέον, την άρνηση ενός μεγάλου αριθμού προσφύγων στη Βηρυτό να εγκατασταθούν σε περιοχές του Λιβάνου, όπου ο Πατριάρχης τους είχε εξασφαλίσει εργασία και όπου ο Ύπατος Αρμοστής είχε προσφερθεί να τους μεταφέρει. Ειδικότερα, οι Γάλλοι σημείωναν ότι: «[...] δεν μπορούν να συνεχίσουν να θρέφουν αυτούς τους μετανάστες οι οποίοι αρνούνται να εργαστούν και οι οποίοι αποτελούν, επιπλέον, κίνδυνο για τη δημόσια υγεία. Υπό αυτές τις συνθήκες, η γαλλική κυβέρνηση επιμένει ώστε η ελληνική κυβέρνηση να αποφασίσει είτε να επαναπατρίσει αυτούς τους πρόσφυγες που ανέρχονται, στη Βηρυτό, σε 1.500 με 2.000, είτε να αλληλογραφήσει με τον πρόξενό της σε αυτή την πόλη προκειμένου να εξηγήσει στους πρόσφυγες ότι καθήκον τους δεν είναι να βρίσκονται πλέον υπό την προστασία της Γαλλίας και ότι πρέπει να συμμορφωθούν με τις υποδείξεις των γαλλικών αρχών που τους προσφέρουν εργασία»³¹.

30. ΙΑΥΕ, 1923/12. Η Μεταφορά των προσφύγων από τη Συρία. Γ. Προξενείο της Ελλάδας εν Συρία, Βηρυτός, 1 Ιουνίου 1923, αρ. πρωτ. 531.

31. Archives Diplomatiques de Nantes (στο εξής ADN), Athènes/449. Légation

Ένας ακόμη λόγος που θα επιβαρύνει την κατάσταση στη Συρία είναι η απόφαση του ελληνικού προξενείου της Συρίας να μην ασχοληθεί, από τις αρχές Ιουνίου του 1923, με τους πρόσφυγες που βρίσκονταν στο Χαλέπι και την Αλεξανδρέττα³². Γενικότερα, όπως φαίνεται από την ανάγνωση της σχετικής αλληλογραφίας των επίσημων φορέων που ασχολούνταν με την υπόθεση, δεν παρατηρείται η υιοθέτηση μιας ομοιόμορφης πολιτικής για την τύχη τους. Εκτός, φυσικά, από τη διαφορετική στάση ανάμεσα στη γαλλική και ελληνική κυβέρνηση, είχε προκύψει και έντονη διαφωνία μεταξύ της Αθήνας και του ελληνικού Προξενείου στη Συρία. Το Πατριαρχείο της Αντιοχείας φέρεται να τηρεί δική του, ξεχωριστή τακτική, προσπαθώντας να κρατήσει ισορροπίες ανάμεσα στις ελληνικές και γαλλικές αρχές. Τον Ιούνιο του 1923, το Υπουργείο Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψεως εκφράζει τη δυσαρέσκειά του προς το Υπουργείο Εξωτερικών για τη στάση των ελληνικών προξενικών αρχών στη Συρία. Υποστηρίζει ότι, παρά τις όποιες διαταγές, το προξενείο επέτρεψε την έλευση στην Ελλάδα με ρουμανικό επιβατικό πλοίο 500 ατόμων, γεγονός που ήταν άκρως αντίθετο με τις υποσχέσεις που δόθηκαν στις γαλλικές αρχές να μην επιτραπεί μια επιμέρους μεταφορά προς την Ελλάδα³³.

Από την πλευρά του, ο Γενικός Πρόξενος στη Βηρυτό, Ξενοφών Στελλάκης, πληροφορεί, λίγο αργότερα, το Υπουργείο Περιθάλψεως ότι οι πρόσφυγες βρίσκονται τελικά χωρίς εργασία, παρά τις περί του αντιθέτου γαλλικές υποσχέσεις, εξαιτίας της μη ζήτησης εργατικού δυναμικού και της προκατάληψης έναντι των ξένων από μέρος του τοπικού πληθυσμού. Το Πατριαρχείο, επίσης, δεν τήρησε τις δεσμεύσεις του προς τους Γάλλους, αφού δεν είναι σε θέση να μεταφέρει τους ενδιαφερόμενους πληθυσμούς σε χριστιανικές περιοχές. Κατά τον Πρόξενο, οι πρόσφυγες δεν μπορούν να βασίζονται για εύρεση εργασίας ούτε στη βοήθεια των Γάλλων αλλά ούτε και στο Πατριαρχείο. Ταυτόχρονα, η μετακίνηση των προσφύγων από το Χαλέπι στη Βηρυτό επιδείνωσε ακόμα περισσότερο τις συνθήκες διαβίωσής τους, αφού στερήθηκαν εντελώς τροφής και στέγης. Το επεισόδιο αυτό, ύστερα από πρωτοβουλία της

de Grèce à Paris, 10 Juillet 1923. (Η μετάφραση από το γαλλικό πρωτότυπο είναι δική μου).

32. ΙΑΥΕ, 1923/12. Η Μεταφορά των προσφύγων από τη Συρία. Γ. Προξενίων της Ελλάδας εν Συρία, Βηρυτός, 1 Ιουνίου 1923, αρ. πρωτ. 531.

33. ΙΑΥΕ, 1923/13. Παλιννόστηση και περιθάλψη προσφύγων στη Βηρυτό και την Αλεξάνδρεια. Υπουργείον Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψεως προς το επί των Εξωτερικών Β. Υπουργείον, Αθήναι, 6 Ιουνίου 1923, αρ. πρωτ. 52139.

ελληνικής κοινότητας, στάθηκε αφορμή να ξεκινήσει η ελληνική κυβέρνηση να παρέχει, σε πολύ περιορισμένο, όμως, ακόμη αριθμό, διαβατήρια σε εκείνους που διέδεται κάποια σχετική οικονομική άνεση. Όσο για τον ίδιο τον πρόξενο, αποδέχεται κάθε κύρωση και ζητά την αντικατάστασή του, αφού δεν μπορεί να μένει «άπραγος θεατής μπροστά σε μια κατάσταση τόσο δυσάρεστη».³⁴ Τέλη Ιουλίου του 1923, 5.000 Έλληνες βρίσκονται ακόμα σε περιοχές υπό γαλλική επιρροή, αναμένοντας τον επαναπατρισμό τους στην Ελλάδα³⁵.

Το ταξίδι της επιστροφής

Ο Ύπατος Αρμοστής του γαλλικού προτεκτοράτου της Συρίας, στρατηγός Maxime Weygand, δεν μπόρεσε να μείνει αδιάφορος στη δυστυχία αυτών των προσφύγων. Έδωσε διαταγές ώστε να μεταφερθούν σε ασφαλές σημείο, να τους παρασχεθούν σκηνές για να στεγαστούν πρόχειρα, να εξασφαλιστούν στοιχειώδης υγιεινή και μέσα διαβίωσης και να οδηγηθούν οι άρρωστοι σε νοσοκομείο. Εντούτοις, έκανε σαφές ότι επρόκειτο μόνο για προσωρινά μέτρα και ότι η Ελλάδα έπρεπε να τους μεταφέρει υποχρεωτικά μέχρι τις 15 Αυγούστου 1923, διαφορετικά τα άτομα αυτά θα εκδιώκονταν³⁶. Ειδικότερα, σημείωνε στην αλληλογραφία του ότι: «Δεν υπάρχει άλλη λύση από έναν άμεσο επαναπατρισμό. Εάν η ελληνική κυβέρνηση δεν μπορεί να το αποφασίσει, θα αναγκαστώ να προβώ σε μέτρα που θα ήθελα να αποφύγω με οποιοδήποτε τίμημα»³⁷. Έπεισε, επιπλέον, τον πρόξενο να επιτρέψει τη μετακίνηση 600 ατόμων προς την Ελλάδα, οι οποίοι μπορούσαν με δικά τους μέσα να χρηματοδοτήσουν το ταξίδι της επιστροφής³⁸. Ο ίδιος θα αναλάμβανε τα έξοδα για άλλα 500 άτομα, εάν η Αθήνα έστελνε ένα επιβατικό πλοίο στη Βηρυτό.³⁹

34. ΙΑΥΕ, 1923/12. Η Μεταφορά των προσφύγων από τη Συρία. Γ. Προξενείον της Ελλάδας εν Συρία προς το επί της Περιδάλψεως Β. Υπουργείον, Βηρυτός, 13 Ιουλίου 1923, αρ. πρωτ. 741.

35. Κένονιαν, *Réfugiés*, σ. 103.

36. ΙΑΥΕ, 1923/12. Η Μεταφορά των προσφύγων από τη Συρία. Γ. Προξενείον της Ελλάδας εν Συρία προς το επί των Εξωτερικών Β. Υπουργείον, Βηρυτός, 26 Ιουλίου 1923.

37. ADN, Athènes/449. Ministère de France à Athènes, Alep, 19 Juillet 1923, Athènes, 25 Juillet 1923, n. 346/6.

38. ΙΑΥΕ, 1923/12. Η Μεταφορά των προσφύγων από τη Συρία. Γ. Προξενείον της Ελλάδας εν Συρία προς το επί των Εξωτερικών Β. Υπουργείον, Βηρυτός, 26 Ιουλίου 1923.

39. ADN, Athènes/449. Légation de France à Athènes, Alep, 27 Juillet 1923, Athènes, 28 Juillet 1923, n. 353/6.

Πράγματι, λίγο αργότερα, η ελληνική κυβέρνηση ανακοινώνει την άφιξη στη Βηρυτό του πλοίου *Ευστράτιος*, με προορισμό τη Θεσσαλονίκη⁴⁰. Στο τέλος Αυγούστου παραμένουν στο Χαλέπι και την Αλεξανδρέττα μόνο 1.800 πρόσφυγες. Παρά τις διάφορες δωρεές για να καλυφθούν τα έξοδα της μεταφοράς τους, περίπου 1.000 πρόσφυγες πλήρωσαν μόνοι τους το ταξίδι. Η Ύπατη Αρμοστεία, ύστερα πάλι από πρωτοβουλία του Weygand, συνεισέφερε 20.000 γαλλικά φράγκα για τον ανεφοδιασμό του πλοίου⁴¹. Με το πλοίο *Κατίνα* θα αναχωρήσουν την 1η Σεπτεμβρίου του 1923, εκτός από τους αρρώστους, άλλοι 3.000 περίπου πρόσφυγες από τη Βηρυτό και το Χαλέπι⁴².

Το ελληνικό κράτος ούτε και τώρα, αρχές φθινοπώρου του 1923, φαίνεται να έχει αναλάβει αποκλειστικά την ευθύνη και τα έξοδα της μεταφοράς τους. Ο Έλληνας πρόξενος, στην αλληλογραφία του με τις ελληνικές αρχές, δεν διστάζει να ασκήσει κριτική σχετικά με τα συγκεκριμένα πλοία που επιστρατεύθηκαν. Πίστευε ότι θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν άλλα, που θα στοίχιζαν φθηνότερα στο ελληνικό δημόσιο. Δεν κρύβει τη γενικότερη δυσανεμία του για τον τρόπο που το ελληνικό κράτος χειρίστηκε την περίπτωση αυτών των προσφύγων, τονίζοντας ότι από αρχές Μαρτίου άφησε ουσιαστικά το ελληνικό προξενείο «στην τύχη του»⁴³. Με αφορμή, μάλιστα, την αδυναμία της Αθήνας να αναλάβει τα έξοδα για τους τελευταίους εναπομείναντες πρόσφυγες στο Χαλέπι, θα υποστηρίξει ότι «αντιπροσωπεύει τελικά μια κυβέρνηση και ένα Κράτος»⁴⁴. Η ταραχώδης κατάσταση στο εσωτερικό της Μικράς Ασίας θα προκαλέσει την άφιξη και άλλων, νέων προσφύγων, αυξάνοντας σε 600 τον αριθμό των ατόμων που περίμεναν να φύγουν. Από

40. ΙΑΥΕ, 1923/12. Η Μεταφορά των προσφύγων από τη Συρία. Υπουργείον Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψεως προς το Υπουργείον των Εξωτερικών, Αθήναι, 10 Αυγούστου 1923, αρ. πρωτ. 73867.

41. ΙΑΥΕ, 1923/12. Η Μεταφορά των προσφύγων από τη Συρία. Γ. Προξενείον της Ελλάδας εν Συρία προς το επί των Εξωτερικών Β. Υπουργείον, Βηρυτός, 24 Αυγούστου 1923, αρ. πρωτ. 9094.

42. ΙΑΥΕ, 1923/12. Η Μεταφορά των προσφύγων από τη Συρία. Γ. Προξενείον της Ελλάδας εν Συρία προς το επί των Εξωτερικών Β. Υπουργείον, Βηρυτός, 24 Αυγούστου 1923, αρ. πρωτ. 9094.

43. ΙΑΥΕ, 1923/12. Η Μεταφορά των προσφύγων από τη Συρία. Γ. Προξενείον της Ελλάδας εν Συρία προς το επί της Περιθάλψεως Β. Υπουργείον, Βηρυτός, 1 Σεπτεμβρίου 1923, αρ. πρωτ. 948.

44. ΙΑΥΕ, 1923/12. Η Μεταφορά των προσφύγων από τη Συρία. Υστερόγραφον, 3 Σεπτεμβρίου 1923.

τα δεδομένα που διαθέτουμε, οι τελευταίοι πρόσφυγες αναχώρησαν πριν από τον Δεκέμβριο του 1923, με τρία πλοία που στάλθηκαν στο μεσοδιάστημα από την Ελλάδα⁴⁵.

Τόσο η γαλλική και η ελληνική κυβέρνηση όσο και το Γενικό Προξενείο της Ελλάδας στη Συρία και το Πατριαρχείο της Αντιοχείας τηρούν διαφορετική στάση σε ό,τι αφορά στην αντιμετώπιση των συγκεκριμένων προσφύγων. Κάθε πλευρά κινείται με βάση τα δικά της συμφέροντα και τον τρόπο που θεωρεί ότι αυτά εξυπηρετούνται καλύτερα. Δεν μπορούμε να γνωρίζουμε τα βαθύτερα αίτια αυτών των πολιτικών συμπεριφορών και αποκλίσεων. Αποδέκτες, όμως, όλων αυτών των πολιτικών στάσεων ήταν οι ίδιοι οι πρόσφυγες, που, έχοντας εγκαταλείψει οριστικά τα πατρογονικά τους εδάφη, εξακολουθούν να υφίστανται άμεσα και βίαια τις συνέπειες του πολέμου. Φεύγοντας από τον γενέθλιο τόπο δεν καταλήγουν στον αναμενόμενο και φυσικό προορισμό τους, την εθνική εστία, αλλά συνεχίζουν να περιπλανώνται σε ξένα εδάφη με το μέλλον τους να εξαρτάται από διαφορετικούς, μεταξύ τους, φορείς. Η πρώτη, επίσημη, επαφή που έχουν με το κράτος του οποίου είναι, πλέον, πολίτες γίνεται εξ αποστάσεως και σίγουρα όχι υπό τις καλύτερες συνθήκες.

Η περίπτωση των Ελλήνων προσφύγων που περιγράψαμε εντάσσεται στην ευρύτερη κινητικότητα που σημειώνεται μετά το τέλος του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου, με τη δημιουργία ομοιογενών εθνών-κρατών. Η μετανάστευση των συγκεκριμένων πληθυσμών οφείλει να ιδωθεί ως ένα από τα επακόλουθα της διάλυσης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και της νέας πραγματικότητας που διαμορφώνεται μετά το 1922⁴⁶. Μέσα από την πορεία αυτών των ατόμων κατά την περίοδο 1921-1923 και το δικό τους ταξίδι προς την *Ιθάκη*, μπορούμε να παρακολουθήσουμε τη θέση των μη μουσουλμανικών κοινοτήτων μέσα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, τον καθοριστικό ρόλο

45. ΙΑΥΕ, 1923/12. Η Μεταφορά των προσφύγων από τη Συρία. Βηρυτός, 13 Οκτωβρίου 1923, αρ. πρωτ. 10644· ΙΑΥΕ, ΚΤΕ/3. Πρόσφυγες-Μεταφορά Προσφύγων. Προξενικά Ζητήματα. Γ. Προξενίων της Ελλάδας προς το επί της Περιδιάλψεως Υπουργείον, Βηρυτός, 14 Δεκεμβρίου 1923, αρ. πρωτ. 1376.

46. Rogers Brubaker, «L'éclatement des peuples à la chute des empires. Approche historique et comparative», *Actes de la Recherche en sciences sociales*, 1993(98), σ. 3-25· Dzovinar Kévonian, «Les réfugiés de la paix. La question des réfugiés au début du XXe siècle», *Matériaux pour l'histoire de notre temps*, 1994 (36), σ. 2-10.

των Μεγάλων Δυνάμεων, το τέλος των διομολογήσεων, τη γένεση και εδραίωση του κεμαλικού κινήματος.

Έχει υποστηριχθεί ότι η εγκατάσταση των προσφύγων του 1922 αποτέλεσε «το μεγαλύτερο ειρηνικό επίτευγμα του νεοελληνικού κράτους –και κατ' επέκταση του νεοελληνικού έθνους–, στο μέτρο που η έμπρακτη αλληλεγγύη μεταξύ ομοεθνών αποτελεί την υπέρτατη επιβεβαίωση της εθνικής υπόστασης»⁴⁷. Ωστόσο, νομίζω, ότι οφείλουμε να μην εξετάζουμε τους πρόσφυγες του 1922 ως ενιαία και συμπαγή ομάδα. Κάθε ομάδα φέρει τα δικά της κοινωνικά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά. Είναι εμφανής η διαφορά μεταξύ όσων προέρχονται από τα παράλια και όσων από τα ενδότερα, όσων φεύγουν για την Ελλάδα αμέσως μετά την *Καταστροφή* και όσων υπόκεινται στους όρους της Ανταλλαγής. Κάθε ομάδα διαγράφει τη δική της πορεία στο χώρο και στο χρόνο, έως ότου ενταχθεί τελικά στους κόλπους της ελληνικής κοινωνίας⁴⁸. Εξάλλου, η μελέτη των ποικίλων αυτών μεταναστευτικών διαδρομών επιφέρει, κατά τη Nancy Green, την *απο-ομογενοποίηση* (*déhomogénéisation*) της εθνοτικής ομάδας, κάνοντας έτσι πιο διακριτή την ποικιλομορφία και τα ιδιαίτερα στοιχεία που τη χαρακτηρίζουν⁴⁹.

Η περίπτωση που εξετάστηκε εδώ φωτίζει μια ιδιαίτερη πτυχή αυτής της περιόδου του ελληνικού κράτους. Η ιστορία των Ελλήνων προσφύγων που βρίσκονται στη Συρία και τον Λίβανο μέχρι τα τέλη του 1923 δεν αντικατοπτρίζει μόνο την κινητικότητα και τα διάφορα δρομολόγια που ακολούθηθηκαν από τους πρόσφυγες μέχρι την εγκατάστασή τους στην Ελλάδα. Περιγράφει, επιπλέον, τη σοβαρότητα της κατάστασης στην οποία βρίσκεται η ελληνική κοινωνία. Το ελληνικό κράτος προσπαθεί να αναβάλει την άφιξη νέων προσφύγων μέσω ατέρμονων γραφειοκρατικών διαδικασιών, επικαλούμενο συνεχώς διάφορα προσχήματα. Το πρόβλημα, αναμφισβήτητα, δεν είναι μόνο οικονομικό αλλά ζωτικό. Η έλευση μιας ακόμα ομάδας άρρωστων και εξαθλιωμένων ατόμων δεν μπορούσε παρά να επιδεινώσει και άλλο την ήδη επιβαρυσμένη κατάσταση.

47. Γιώργος Μαυρογορδάτος, «Το Ανεπανάληπτο Επίτευγμα», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, τ. 9 (1992), σ. 9.

48. Gérard Noiriel, *Etat, nation et immigration. Vers une histoire du pouvoir*, Παρίσι 2001, σ. 281-304.

49. Nancy L. Green, «Les juifs étrangers à Paris», André Kaspi, Antoine Marès (επιμ.), *Le Paris des étrangers depuis un siècle*, Παρίσι 1989, σ. 105-118.

